

**A kartellek feltárását segítő eszközök
 hazai és nemzetközi tapasztalatai**

Az engedékenységi politika eredményei

Priegl Máté Ervin

Tartalom

Ábrajegyzék.....	1
1. Bevezetés.....	2
2. Mit mond az elmélet?	3
3. Az optimális engedékenységi politika.....	15
4. Nemzetközi tapasztalatok.....	18
4.1. Engedékenységi politika az USA-ban	18
4.2. Engedékenységi politika az EU-ban	23
4.3. Az EU és az USA engedékenységi politikájának különbségei.....	25
5. Engedékenységi politika Magyarországon.....	28
6. Összefoglalás.....	31
Irodalomjegyzék	33

Ábrajegyzék

1. ábra: Motta, Polo modellje	11
2. ábra: Kartell nyomozások és bírósági ügyek száma (USA)	21
3. ábra: Az amerikai hatóságok kartellügyeinek hatékonysága (USA)	22
4. ábra: Büntetések mértéke (EU)	24
5. ábra: Az Európai Bizottság kartellügyei.	25
6. ábra: Beavatkozás és bírságolás az összes indított vizsgálat arányában	29
7. ábra: Egy beavatkozásra eső átlagos bírság	29

1. Bevezetés

A kartellekkel szembeni küzdelem a XIX. század végén az USA-ban megszavazott Sherman törvénnyel kezdődött, és azóta is komoly erőfeszítéseket igényel. A kartellek feltárása és büntetése rendkívül nehéz feladat, hiszen ezeknek a titkos megállapodásoknak a felderítése közvetlen bizonyítékok nélkül sokszor nem is lehetséges, illetve a hatalmas büntetések ellenére a magas profit érdekében a vállalatok mégis hajlandóak összejátszani.

A kartellekkel szembeni fellépés legújabb fejezete az engedékenységi politikák közelmúltbeli bevezetése, azaz ha egy vállalat önmaga jelenti be a hatóságoknak illegális tevékenységét, akkor büntetésének csökkentését vagy annak teljes elengedését kaphatja cserébe. Az elmúlt időszakban így az engedékenységi politika hatásai és alkalmazása a kartellek feltárásával kapcsolatosan mind a tudományos élet, mind a versenyhatóságok központi kérdéskörévé váltak.

Az engedékenységi politikától a hatóságok a jólét növekedését remélik, bevezetésük célja, hogy a meglévő kartellek közül minél több megszűnjön, és kevesebb tudjon újra kialakulni. Az intézkedések nyomán a korábbinál több piacon fog a verseny a meghatározóvá válni, mely növeli az allokációs hatékonyságot, és a jólétet. A fő probléma az engedékenységi politika bevezetésével ugyanakkor az, hogy nagyon nehéz mérni annak sikerességét. Az intézkedés jólétnövelő hatását szinte lehetetlen megragadni, valamint a kartellek számának csökkenését sem lehetséges nyomon követni. A kartellek titkosságából következően képtelenek vagyunk megfigyelni azok mennyiségének változását. Mindössze a kartellügyek számáról létezik statisztika, azonban ennek segítségével sem lehet alapvető következtetéseket levonni. Ha növekszik a felderített kartellek száma, az vajon azért van, mert több kartellt sikerül elfogni, vagy csak azért, mert megnőtt a kartellek mennyisége? (Harrington, 2010) Ha kevesebb a kartellügy, az vajon azért van, mert ténylegesen kevesebb a kartell, vagy mert a kartellek már képesek kijátszani az elfogásukra újonnan bevezetett technikákat? (Harrington, 2010)

A fentieknek köszönhetően az engedékenységi politika sikerességének vizsgálata komoly feladat elé állítja a szakembereket. A tapasztalati vizsgálatok nehézsége miatt az alábbiakban először az elméleti alapokból indulok ki, ami alapján végül látni fogjuk, hogy könnyebben levonható a végső következtetés.

2. Mit mond az elmélet?

Az első jelentős tudományos értekezés Gary S. Becker 1968-as „Crime and Punishment: An Economic Approach” című cikkéhez köthető, melyben Becker megalapozza ’a bűnözés közgazdaságtanát’. Becker érvelése alapján egy bűnöző döntése a bűncselekmény várható haszna és a lebukási valószínűséggel korrigált büntetés különbségének a függvénye, míg a hatóságok a költségvetési korlátjuk mentén szeretnék minimalizálni a bűnözést és a bűnözők által okozott károkat. Végeredményben a hatóságoknak maximalizálniuk kell a lehetséges kiszabható büntetést, hiszen ez a lebukás valószínűségének növelésével ellentétben költségmentesen retenti el a törvénszegőket.

Később Becker cikkére építve olyan tudományos értekezések születtek, melyek amellet érveltek, hogy az önbevallás lehetősége növeli a jólétet. Kaplow és Shavell (1994) eredményei szerint az önbevallásnak két előnye is lehet: Az egyik, hogy az önbevallónak csökken a kockázata, hiszen a bizonytalan büntetés helyébe egy biztos, ám alacsonyabb lép, így ha kockázatkerülő a vétkes, akkor az önbevallást fogja preferálni a hallgatással szemben. A másik előnye, hogy önbevallás esetén csökkennek a hatóságok azon költségei, amelyek a felderítéssel és bizonyítással állnak összefüggésben, és rövidül a büntetőeljárás is.

Robert Innes (1999) továbbmegy, és kimondja, hogy az önszabályozás és a károk önálló helyreállítására ösztönzés hatékonyság-növekedéssel jár, különösen a környezetvédelmi esetekben. Ha egy gazdasági szereplő képes az általa okozott károkat enyhíteni, valamint önmagát szabályozni, akkor érdemes a későbbi engedékenységgel erre a tevékenységre ösztönözni. Ezáltal a károkat hamarabb és hatékonyabban kezdik enyhíteni, illetve a szabályok áthágásának elrettentésére fordított erőfeszítések is csökkenthetők.

A kartellekkel szemben követendő optimális engedékenységi politikát azonban nem lehet a fenti kutatások eredményeiből egyértelműen levezetni. A fenti tanulmányok és általában a törvények betartatását leíró közgazdasági modellek egyedi szereplőkre és egyszeri büntetésekre vonatkoznak, ezzel szemben a kartelltevékenység a szervezett bűnözés egyik formájának tekinthető. Egyrészt nem egyedi szereplőkről, hanem szereplők egy csoportjáról van szó, másrészt nem egyszeri haszon és kár keletkezik, hanem a kartell fennállása alatt folyamatosan hasznokat generál a tagjainak, és károkat okoz a társadalomnak. (Spagnolo, 2000) Mivel több vállalat folyamatos részvétele szükségeltetik

egy kartellhez, a csoporton belüli potyautas magatartás és a morális kockázatok állandó problémát jelentenek a szervezetnek. Egy illegális szervezet természetesen nem képes a belső 'szerződéseket' törvény által betartatni, így végrehajtási gondok léphetnek fel, amit magán úton kell megoldania, azaz szankcionálnia kell a deviánsán viselkedőket. (Polo, 1995) A nem megfelelően viselkedő tagok büntetése mellett fontos motiváló erővel bírnak a belső rend fenntartásában, hogy a szervezet tevékenysége időben folyamatos és rendszeres hasznokat biztosít a szervezet tagjainak. (Spagnolo, 2000) Összegezve tehát egy kartell megtörése sokkal nehezebb, hiszen nem egy egyszeri haszon és várható büntetés kerül a vétkes döntési függvényébe, hanem kifizetések egész sorozata. Mivel a kartell összetartását az alkalmazott belső büntetési módszerek tovább erősítik, ezért ahogy azt később látni fogjuk, egy egyszerű engedékenységi politika lényegében hatástalan a kartellekkel szemben.

Giancarlo Spagnolo (2000), (2004) több cikkében is kifejti, hogy a sikeres engedékenységi politikának éppen ezen illegális szervezetek belső bizalomra és rendre épülő szerveződését szükséges megtörnie, és a feleket egymás ellen kell fordítania. A létező kartellek megszüntetését és a jövőbeni kartellek létrejöttének megakadályozását egy olyan engedékenységi politikával lehet leginkább elérni, ami a szervezeten belül kételkedést képes kiváltani azzal, hogy megnő a kockázata annak, hogy valamelyik tag megszegi a hallgatólágos egyességet, és 'feldobja' a hatóságoknál a kartellt. Ez a folyamatos nyomás pedig már éppen elég lehet ahhoz, hogy valamely gyenge tag 'féltsé mentse a bőrét'.

Spagnolo (2000) állítása bizonyítására egy olyan modellt állított fel, melyben összevetette a különböző típusú engedékenységi politikák mellett és az engedékenységi politika nélkül elérhető egyensúlyi állapotokat. Modelljének alapvető feltételezései és a jelölések, melyeket a későbbiekben is alkalmazni fogunk a következők:

1. A játék végtelen időszakos.
2. Ha egy kartellt elfognak a hatóságok, akkor onnantól kezdve a végtelenségig a piaci egyensúlyi feltételek teljesülnek, azaz többé nem játszanak össze. Ez érvényes akkor is, ha a kartell egy tagjának jelentése miatt szűnik meg a kartell, azaz a közös büntető stratégia sem lehetséges.
3. Ha a kartell egy tagja megszegi az egyességet, akkor életbe lép a végtelen időszakos büntető stratégia.

4. Engedékenység csak a vizsgálat megindulását megelőzően lehetséges, nincs nyomozás alatti önbevallás.
5. A hatóságok a bírság (F), a csökkentett bírság (RF) és a költségvetésük (B) mértékét befolyásolhatják, ahol $\alpha(B)$ minden egyes időszakban a kartellek lebukásának a valószínűsége. Mivel a költségvetés korlátos, és emelése társadalmilag költséges, ezért a büntetések (F) mértéke a lehetséges maximum.
6. π^C – kartell profit,
 π^D – kartell megszegése esetén elérhető profit,
 π^N – piaci egyensúlyi profit (nincs összejátszás, sem büntetés),
 π^B – kartell felrúgása miatti büntetés esetén elérhető profit,
 δ – diszkontfaktor.

Ekkor az engedékenységi politika nélkül az összejátszás feltétele:

$$\frac{\pi^C + \delta\alpha\left(\frac{\pi^N}{1-\delta} - F\right)}{1 - \delta(1 - \alpha)} \geq \pi^D + \frac{\delta\pi^B}{1 - \delta}$$

(Spagnolo, 2000, pp. 9.)

az engedékenységi politikával pedig:

$$\frac{\pi^C + \delta\alpha\left(\frac{\pi^N}{1-\delta} - F\right)}{1 - \delta(1 - \alpha)} \geq \pi^D - \delta RF + \frac{\delta\pi^N}{1 - \delta}$$

(Spagnolo, 2000, pp. 11.)

Látható tehát az engedékenységi politika alapvető ösztönzése, hiszen a kartellek létezésének feltételeit a megfelelő engedékenységi politika szűkíti. Amikor egy vállalat deviánsán viselkedik, és a bírság csökkentése megfelelő mértékű, akkor mivel 'védelmet' kap a hatóságoktól a kartell tagjainak büntetésével szemben, megérheti élnie a lehetőséggel. A kartell fennállásának feltétele így akkor szűkül, ha $\frac{\pi^N - \pi^B}{1 - \delta} > RF > 0$, hiszen ekkor a kartell felrúgása és a jelentése dominálja a kartell felrúgását és a hallgatást. (Spagnolo, 2000)

A fenti összefüggés ugyan szűkítheti a kartellek fennállásának kereteit, azonban ehhez szükségeltetik, hogy a csökkentett bírságot kellőképpen ellensúlyozza a 'védelem' értéke. Ha a védelem vagy a kartell büntetése nem hihető, azaz $\pi^N = \pi^B$, akkor az engedékenységi politika hatástalan, ezért Spagnolo (2000) továbbmegy és un. bátorító engedékenységi politikát javasol, miszerint $RF < 0$, azaz jutalmat kap, aki feldobja a kartellt. Ekkor a kartellegységtől való eltérés és a hallgatás mindenképpen kedvezőtlenebb kimenetet eredményez, mintha a kartellezéstől való eltérés után a hatóságoknál jelentést tesz a vállalat.

A fentiek alapján az optimális engedékenységi politika: a büntetéseket a maximumon kell meghatározni, és az első jelentő vállalatnak kell megkapnia jutalmul a büntetésekből összegyűjtött összeget. Az iménti megállapítás akkor érvényes, ha a pénztranszfer költségmentes, és a jutalom növelése a nyomozásra fordítható költségvetés növeléséhez hasonlóan költséges a hatóságoknak, mivel például adó formájában kénytelen összegyűjteni azt. A politika hatékonyságát rendkívüli módon növelheti, ha csak az első jelentő vállalatnak jár a jutalom, hiszen ezzel egyfajta jelentési verseny elé állítják a kartell tagjait, tovább erősítve a csoporton belüli bizalmatlanságot. (Spagnolo, 2000)

Ha a fenti modellt alkalmazzák a versenyhatóságok, akkor lényegében a gazdaságot egy olyan egyensúlyba vezetik át, amelyben alacsonyabb a kartellek száma. Ha a jutalmat elég magasán lehetne meghatározni, akkor elméletileg minden kartell felszámolható és elrettenthető lenne ezzel az intézkedéssel, azonban a jutalom finanszírozása költségessé válna az adók negatív hatása miatt, és a túlzó jutalmak az engedékenységi politikát „kiaknázhatóvá” tennék (Spagnolo, 2004), ezért csak a büntetések (megfelelő részének) átranzferálása az optimális.

Az engedékenységi politika ereje erősen lecsökken, ha politikai okokból nem lehet jutalmat adni, azaz $RF=0$. Ekkor csupán a hatóságok védelme jelenthet ösztönzőt a kartelltagok számára, hogy jelentsenek. Végeredményben kevésbé szűkül a kartellek fennmaradásának feltétele. A kartelltevékenység továbbra is különösen jelentős marad, ha a hatóságok védelme kevésbé hihető, kivitelezhető.

Spagnolo (2004) későbbi tanulmányában bővebben kitért annak az esetnek az elemzésére, amikor bizonyos politikai, intézményi okokból nem lehet jutalmat adni az önként jelentő

vállalatnak, azaz ha $RF=0$. Három okot sorolt fel, hogy mégis miért lehet egy ilyen moderált engedékenységi politikának is elrettentő hatása:

1. A hatósági bírság elkerülése, ha a kartell piacon történő felrúgása után is megbüntethetik a vállalatokat (azaz $\gamma F > RF = 0$, ahol γ az utólagos lebukás valószínűsége).
2. A kartell büntetésének elkerülése, ha a keretek biztosítják, hogy a kartell a továbbiakban ne tudjon működni, tehát $\pi^N > \pi^B$.
3. A kartell-megállapodást kockázatosabbá teszi, hiszen csoporton belül megnöveli a bizalmatlanságot, különösen, ha csak az első jelentő vállalat részesülhet engedékenységben.

Ha a szabályozás megengedi a visszaeső törvénysértők keményebb büntetését, akkor ez önmagában ösztönző lehet a jelentésre anélkül, hogy a hatóságok képesek lennének védelmet nyújtani. Az ösztönző erősebb, ha a már elfogott iparágakat gyakrabban vizsgálják meg újra, azaz a lebukás valószínűsége is megnő. Spagnolo (2004) kifejti, hogy az oligopol piacokon a büntetési stratégia általában szuboptimális, ezért hosszú távon nem kivitelezhető, így ehelyett a kartellek rövid, de annál keményebb büntetésben részesítik a deviáns vállalatokat. Ebben az esetben a kemény büntetési fázist újra összejátszás követ, ami kellően kiegyenlíti a büntetés költségeit. Tehát ha a visszaesőkre kiszabható büntetés várható értéke annyira magas, hogy a későbbi kartellezés már ne érje meg ($\pi^C - \alpha'F' \leq \pi^N$), akkor ezzel a bejelentés utáni büntetési fázist is meg lehet akadályozni. Ha kartellnek nem éri meg a büntetési fázis után az összejátszásra áttérni, akkor a büntetési fázist sem éri meg végrehajtania, ezért az engedékenységi politikának lehet hatása. (Spagnolo, 2004)

Massimo Motta és Michele Polo 2003-ban megjelent „Leniency programs and cartel prosecution” című cikkükben az előzőektől eltérő megközelítést vázolnak fel. Tanulmányuk végeredménye az optimális engedékenységi politikát illetően eltérő, melynek magyarázata főleg a Spagnoloétól különböző előfeltevéseikben rejlik:

1. A hatóságokkal a vizsgálat megkezdését követően is együtt lehet működni, amiért engedékenységben részesülhetnek.
2. N darab szimmetrikus iparágból áll a gazdaság, ezért minden iparágban azonos lesz a stratégiai magatartás.

3. A hatóságok egy esetleges elmarasztalás után nem figyelnek jobban az adott iparágra, és nincs a visszaesőknél magasabb büntetés, ezért a vállalatok a nyomozás után visszatérhetnek a kartellezéshez. Tehát ha bebizonyosodik, hogy kartelleztek, akkor csak egy periódusra kell az egyensúlyi piaci profittal beérniük, mert utána folytathatják az összejátszást.
4. A kartell kezében nincs hihető büntető stratégia, tehát $\pi^N = \pi^B$
5. A hatóságok minden periódusban α valószínűséggel vizsgálják ki egy iparágat.
6. Ha a vizsgálat során felmerül a gyanú a kartellezésre, akkor a következő periódusban ρ valószínűséggel születik elmarasztaló ítélet.
7. A hatóságoknak az explicit meghatározott erőforrásaikat kell megosztani a vizsgálat és büntető eljárás között. Az erőforrások átcsoportosíthatók, azaz a vizsgálat indításának valószínűsége növelhető, ha csökken a sikeres vád felépítésének valószínűsége, és vice versa.
8. A jelentő vállalatoknak nem jár jutalom, így mindenképpen $RF \geq 0$ lesz.
9. Minden jelentő vállalat azonos engedékenységekben részesül.

A fenti alapfeltevésekből, valamint Spagnolo eredményei alapján is látható, hogy ilyen körülmények mellett semmilyen engedékenységi politika sem tud vizsgálat előtti jelentésre ösztönözni, hiszen nincs szükség védelemre ($\pi^N = \pi^B$), jutalom se jár, és minden jelentő vállalat azonos engedékenységekben részesül, így semmi sem szűkíti a kartellek fennállásának feltételeit.

A vizsgálat megindítása utáni jelentés lehetősége azonban új kereteket teremt: Egyrészt azért, mert miután elindult a vizsgálat, a büntetés várható értéke megnő, ezért a kartellek ösztönözve lesznek, hogy riportoljanak a hatóságoknak, ami csökkenti a nyomozási erőfeszítéseket. Másrészt, mivel az önkéntes jelentés és elmarasztalás után a kartell újraformálódhat, ezért a kartellek kezébe új stratégia került, mégpedig a 'jelentés majd kartellezés'. Ha a vizsgálat megindulását követően a sikeres büntetőeljárás valószínűsége elég magas, akkor az új stratégia értelmében a kartell tagjai előzetes megegyezésüknek megfelelően jelentenek a hatóságoknak, kifizetik a csökkentett büntetést, majd a vizsgálat lezárását követően folytatják az összejátszást. A vizsgálat megindulása utáni jelentés lehetőségének ezért kartellezés ösztönző hatása is van. (Motta, Polo, 2003)

Így több kimeneti lehetősége lehet a játéknak: Az adott szabályozói paraméterek mellett a cégeknek először dönteniük kell, hogy kartellezzenek vagy sem. Másodszor, ha

kartelleznek, akkor választaniuk kell a 'kartellezés és jelentés vizsgálat esetén' opció, , és a 'kartellezés, de nem jelentés' között. Továbbá minden vállalatnak folyamatosan döntenie kell, hogy kitart-e az összejátszás mellett, vagy felrúgja azt, vagy a piacon vagy a vizsgálat megindulását követően egyedül jelent a hatóságoknak. Motta és Polo (2003) modelljét és eredményeit a továbbiakban vázoló föl.¹

Az alapeset, a kartellezés és hallgatás feltétele:

$$\frac{\pi^C}{1-\delta} - \alpha\rho \frac{\delta(\pi^C - \pi^N + F)}{1-\delta^2} \geq \pi^D + \frac{\delta\pi^N}{1-\delta}$$

Tehát az összejátszástól való eltérés hasznának kisebbnek kell lennie, mint az összejátszás profitjainak jelenértéke csökkentve a büntetés és a profitkiesés várható értékének jelenértékével. Kartellezés esetén minden periódusban a kartellprofitot kapják a vállalatok, minden periódusban α valószínűséggel indul eljárás ellenük, a következő periódusban ρ valószínűséggel sikeres lesz a vád, tehát $\alpha\rho$ valószínűséggel kapnak büntetést. Büntetés esetén egy periódusig piaci egyensúlyi profitot tudnak csak elérni, de utána visszatérhetnek az összejátszáshoz.

Ha az 'összejátszás és hallgatás' stratégiája mellett vizsgálat indul, akkor az egyes vállalatok tartják magukat a megegyezéshez és nem jelentenek, ha:

$$\frac{\pi^C}{1-\delta} - \rho \frac{\delta(\pi^C - \pi^N + F)(1-\delta^2(1-\alpha))}{1-\delta^2} \geq \frac{\pi^N}{1-\delta} - RF$$

Azaz, ha már vizsgálat indult, akkor a megszegés hasznánál, azaz az engedékeny büntetéssel csökkentett piaci profitok jelenértékénél nagyobbak kell lennie az összejátszás profitjainak a jelenértéke, csökkentve a büntetések és kieső profitok várható értékének jelenértékével. A baloldal itt azért néz ki másképpen, mert a jelenlegi döntési periódusban már elkezdődött a vizsgálat, ezért most ρ valószínűséggel történik büntetés, és csak az ezt követő periódusokban lesz a büntetés valószínűsége $\alpha\rho$. A jobb oldal pedig abból kifolyólag más, mert ha ebben az esetben egy vállalat jelent, akkor megszegi a kartellegységet, így az megszűnik, és a továbbiakban piaci egyensúlyi profitot realizálnak a szereplők.

¹ A képletek és egyenlőtlenségek Motta és Polo (2003) tanulmányának 355-363. oldalain olvasható levezetéséből lettek rekonstruálva.

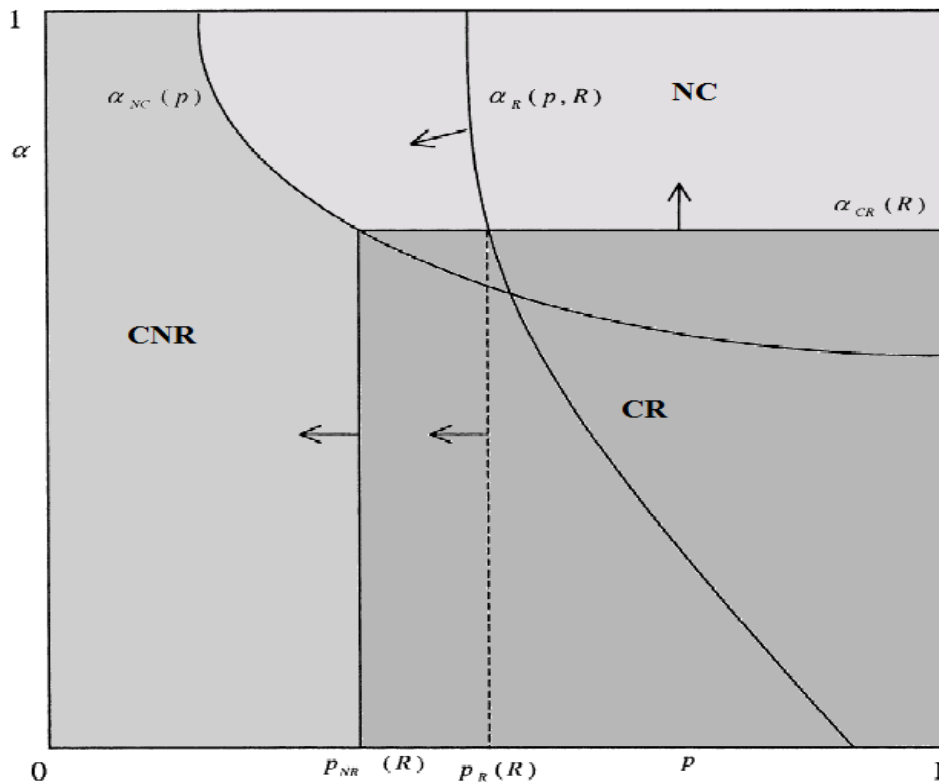
A feltételek adta új lehetőségek miatt pedig a vállalatok a 'kartellezés és riportolás' stratégiát választják, ha

$$\frac{\pi^C}{1-\delta} - \alpha \frac{\pi^C - \pi^N + RF}{1-\delta} \geq \pi^D + \frac{\delta \pi^N}{1-\delta}$$

Tehát ez akkor áll fenn, ha a deviáns viselkedés profitjánál nagyobb a kartellprofitok jelenértéke, csökkentve az engedékeny büntetések és a profitkiesések várható értékének jelenértékével. Ebben az esetben a kartell minden egyes tagja a megbeszéltek alapján a vizsgálat indítását követően jelent a hatóságoknak, hogy csak a biztos RF nagyságú büntetést szabják ki rájuk, ezért a büntetés valószínűsége α , és a nagysága RF.

A vizsgálat megindulását követően a ρ mértékétől függ, hogy egy vállalat vagy a kartell a riportolás stratégiáját választja-e. Legyen ρ^R a ρ azon küszöbértéke, amelynél ha ρ nagyobb, akkor egy vállalat már jelent a hatóságoknak, amikor a cégek az 'összejátszás és nem jelentés' stratégiáját választották, és legyen ρ^{NR} a ρ azon küszöbértéke, amelynél ha nagyobb a ρ értéke, akkor a vállalatok a 'kartellezés és riportolás' stratégiája mellett döntenek a 'kartellezés és hallgatás' helyett. Ekkor $\rho^{NR} < \rho^R$, azaz az 'összejátszás és riportolás' dominálja a 'kartellezés és hallgatás' melletti jelentést, ha $RF < \delta(\pi^D - \pi^N)$. Ha az egyenlőtlenség teljesül, akkor nem lesz olyan eset, hogy a kartell a hallgatás mellett köteleződik el, de egyik tagja mégis megszegi ezt, hiszen alapvetően az egész kartell már előzetes megegyezés alapján közösen jelenteni fog.

Ha a fenti egyenlőtlenségeket α -ra rendezzük, és ábrázoljuk őket ρ függvényében a ρ küszöbértékekkel, ha $R < \delta(\pi^D - \pi^N)$, akkor az alábbi ábrát kapjuk:

1. ábra: Motta, Polo (2003), 357. és 362. oldal ábráinak kombinálása.

Az ábrán látható a három alapvető stratégia megvalósulása bizonyos α és p mellett: Az NC terület, ahol nem kartelleznek a vállalatok, a CNR ahol kartelleznek, de nem jelentenek a hatóságoknak, és a CR, ahol kartelleznek, de vizsgálat indulása esetén együttesen riportolnak a hatóságoknak. Ennek megfelelően az α_{NC} az NC-t és CNR-t, az α_{CR} az NC-t és a CR-t, az α_R a CNR-t és a CNR-t riportolással megszegést elválasztó α értékeit tartalmazó függvényt jelenti.

Az ábrán szemléletes az engedékenységi politika hatása: Nélküle az α_{NC} fölött NC, alatta CNR stratégiát játszanának, vele pedig a CR stratégia beékelődik a bal alsó sarokba. A CR stratégia területe azonban mind a CNR, mind az NC területéből elvesz, azaz az engedékenység pozitív hatása, hogy lesznek olyan kimenetek, hogy a kartellek vizsgálat esetén riportolással rövidítik az eljárást. Negatív hatása azonban, hogy lesznek olyan feltételek, amikor a kartelleknek, akik egyébként nem tudnának létrejönni, a 'jelent és kartellezik' stratégiája új távlatokat nyit.

Az ábrán az egyes nyilak azt mutatják, hogy az adott küszöbértékek merre mozdulnak, ha egyre alacsonyabb az engedékeny büntetés (RF). Ha csökken az RF, akkor α_{CR} egyre magasabb lesz, azaz egyre sűrűbben kell vizsgálatnak indulnia, hogy ne érje meg a CR stratégia. Továbbá p^{NR} és p^R balra tolódnak, tehát egyre alacsonyabb kedvezményes

büntetés mellett a sikeres vád egyre alacsonyabb valószínűségénél is vonzó lesz a vizsgálat megindulását követően a hatóságoknak jelenteni. Jól látható tehát, hogy RF csökkentésével a CR stratégia egyre vonzóbbá válik, és ha RF kellően alacsony, akkor a CR stratégia dominálja a CNR stratégia melletti jelentést ($\rho^{NR} < \rho^R$).

A tanulmány végén a szerzőpáros bebizonyítja, hogy ha a hatóságoknak elegendő erőforrásuk van, akkor az a legoptimálisabb politika, ha az α -t és a ρ -t úgy határozzák meg, hogy a vállalatoknak ne érje meg kartellezni (NC), s ekkor természetesen nincs szükség engedékenységi politikára. Szűkös keretek között azonban az engedékenységi politika bevezetése jólétnövekedéssel jár, és optimális mértéke, ha $RF=0$. Ha a hatóságoknak nagyon korlátozottak a működési feltételei, és az α és a ρ értékei csak nagyon alacsony szinten tarthatók, akkor az engedékenységnek nem lesz hatása, mert a kartellek a CNR stratégiát fogják játszani.

A CR stratégia melletti jólétnövekedés annak köszönhető, hogy a kartellek nem várják meg a vádeljárás végét, így csökken a teljes vizsgálati idő. Ha egy kartell ellen megindul a vizsgálat, és nem jelentenek, akkor csak a következő periódusban lesz büntetőeljárás, amelynek csak ρ valószínűségű a sikeressége. CNR mellett továbbá csak minden második periódusban derülhet ki, hogy kartelleztek, így csak minden második periódusban csökkenhet a profit a piaci egyensúlyi profit szintjére. CR esetén ugyanakkor a vizsgálat megindulását követően jelentenek, kifizetik a csökkentett büntetést, erre a periódusra a kartellprofit helyett alacsonyabb piaci profitjuk lesz, és a következő periódusban már kezdődik az egész folyamat előlről.

(Motta és Polo, 2003)

Az elméletek kombinációjánál, ha a kartell képes a büntetésre, a hatóság pedig védelmet tud nyújtani, és a visszamenőleges bírságolás is lehetséges, akkor a vizsgálat megindítása előtti engedékenységi politikának van hatása, melynek mértéke jutalmazással tovább növelhető. Ha ezeket a feltételeket beletesszük Motta és Polo (2003) modelljébe akkor az α_{NC} lejjebb ereszkedik, ha $\delta \frac{\pi^N - \pi^B}{1 - \delta} > RF$, azaz szűkül a kartellek fennállásának általános feltétele. Engedékenység nélkül az összejátszás feltétele (NC vs. CNR):

$$\alpha < \alpha_{NC} = \frac{(1 + \delta)(\pi^C - (1 - \delta)\pi^D - \delta\pi^B)}{\delta\rho(\pi^C - \pi^N + F)}$$

Ehelyett az alábbi összefüggés lesz érvényes:

$$\alpha < \alpha'_{NC} = \frac{(1 + \delta)(\pi^C - (1 - \delta)\pi^D - \delta\pi^N + (1 - \delta)R)}{\delta\rho(\pi^C - \pi^N + F)}$$

Azaz $\alpha'_{NC} < \alpha_{NC}$ ha $\pi^B < \pi^N$ és RF kellően alacsony. Az optimális politika ekkor is a minél alacsonyabb kedvezményes büntetés, azaz a korlátozott politikai lehetőségek mellett RF=0. A politika hatását tovább erősíti a csoporton belüli bizalmatlanság, ha csak az első jelentő részesülhet nagyvonalú kegyességben.

A vizsgálat megindulása utáni képet sokban módosítják az új feltételek, hiszen ha a hatóságok egy kartell leleplezését követően képesek a további kartellezést megakadályozni, akkor a 'jelent majd kartellezik' stratégia nem működőképes. Amikor megindul a vizsgálat, akkor lényegében ugyanaz történik, mintha a vizsgálat megindulása előtt lennének, csupán a kartell megbüntetésének valószínűsége nagyban megnő, így még tovább szűkülnek a fennmaradásának lehetőségei.

A tanulmányok iménti rövid bemutatásából kitűnik, hogy a két elmélet alapvetően ellentétes egymással. Ha a hatóság képes direkt vagy indirekt módon megakadályozni a lebukás utáni összejátszást, akkor a vizsgálat előtti, ha nem, akkor pedig a vizsgálat utáni engedékenység a hatásos. Ha az első eset érvényes, akkor is érdemes a vizsgálat megindulását követően engedékenységi politikát alkalmazni, hogy lerövidüljön az eljárás, és hatékonyabb legyen a kartellek lebuktatása, hiszen Motta és Polo (2003) modelljének ez a fő célja. A két elmélet eltérő eredményének magyarázata abban keresendő, hogy míg Spagnolo a kartellek megszüntetésére és elrettentésére alkotott modellt, hiszen tanulmányaiban a kartellek belső rendjének megtörését tűzte ki célul, addig Motta és Polo leginkább a vádalkuhoz hasonló szituációt vázoltak fel. Bebizonyították, hogy érdemes az eljárás alatt is engedékenységben részesíteni a vétkes vállalatokat, hiszen ezzel erőforrás takarítható meg, amit újabb iparágak kivizsgálására lehet átcsoportosítani. (Spagnolo, 2008).

Végül akkor mit is várhatunk a tapasztalati megfigyelésektől? Ha az első eset érvényes, akkor a hatóságok egy kartellekkel kevésbé átitatott gazdaságot hoznak létre, tehát a politika bevezetése után több kartell is megszűnik, így alacsonyabb szinten kell az egyensúlynak beállnia².

² Bővebb elemzés: Miller, Nathan H. (2009): Strategic Leniency and Cartel Enforcement

3. Az optimális engedékenységi politika

Az elméletet tanulmányozva világossá válik, hogy miért döntöttek az egyes országok amellett, hogy alkalmazzák az engedékenységi politikát a kartellek feltárásának és elrettentésének az elősegítésére. Használatuk nem csak a kartellek működését és további kialakulását akadályozza meg, de segítségével a hatóságok belső információkhoz jutnak. Ezeknek a részletes bizonyítékoknak köszönhetően megnő az esélye annak, hogy sikeres lesz a büntető eljárás, sőt a helyzet részletes ismeretének fényében a büntetések is könnyen igen nagyra nőhetnek, melynek további elrettentő hatása van (Spagnolo, 2008).

Ha pusztán az elméletből indulunk ki, akkor egy sikeres elrettentő engedékenységi politikának először is tartalmaznia kell a bírság lehető legnagyobb csökkentését, sőt akár a jutalmazást. Másodszor szükséges, hogy a hatóságok bizonyos eszközökkel megakadályozzák a jövőbeli összejátszást, például a 'visszaeső kartellezők' szigorúbb büntetésével. Harmadszor, a hatósági vizsgálat megindulását követően is lehetővé kell tenni az önként jelentő számára a büntetésének csökkentését vagy optimális esetben a teljes elengedését. Negyedszer pedig, csak az első riportoló vállalatot szabad teljes engedékenységben részesíteni, hogy ezzel erősítsék a kartell tagjainak egymással szembeni bizalmatlanságát és félelmét. A későbbi jelentőknek is lehet valamekkora büntetés-csökkentést adni, hogy az eljárás gyorsabb és gördülékenyebb legyen. Annak azonban nem szükséges már nagyvonalúnak lennie, hiszen az első jelentő vállalat által szolgáltatott bizonyítékok segítségével már elég nagyra nőtt a bírság várható értéke.

A tapasztalatok alapján azonban egyéb kiegészítő feltételei is vannak egy sikeres engedékenységi politikának, hiszen a modellek „tökéletes” világa leegyszerűsítő. Scott D. Hammond (2004) kifejti, hogy mik a hatékony politika alappillérei:

- I. Kemény és szigorú büntetések bevezetése,
- II. A lebukás valószínűségének növelése,
- III. A teljes transzparencia és kiszámíthatóság.

I. Ha a kedvezményes büntetésben nem részesülők bírsága hatalmas, akkor ezzel hatékonyan és költségmentesen lehet ösztönözni a versengést az első jelentői pozícióért. A kartellen belüli rend hamarabb felbomolhat a belső félelmek folytán. Hammond (2004) kiemeli, hogy az amerikai vagy a kanadai bírságok az EU-s bírságokhoz képest alacsonyak, és véleménye szerint mindenképpen az EU-s szintek lennének a kedvezőek.

A kemény büntetés azonban nem csak a bírságokról szólhat, tehát nem csak F emelése a cél, hanem például az USA-ban a kartelltevékenység a vállalat vezetőinek büntetőjogi felelősségre vonását hozhatja magával. A személyes felelősségre vonás magától értetődően új dimenzióba helyezi a vállalatok összjátásának büntetését, hiszen már nem pusztán gazdasági kárról és pénzbírságról beszélünk, hanem a vállalat vezetőinek börtönbüntetéséről is. A személyes érintettség a vállalat vezetőit még inkább a kockázat elkerülésre fogja sarkallni, és még kevésbé fognak megbízni a kartellezésben részt vevő partnervállalatokban. Hammond (2004) kifejti, hogy számos olyan nemzetközi kartellezési ügye volt az amerikai Department of Justice-nak (Igazságügyi Minisztérium, röviden DoJ), ahol a kartellek Európától kezdve Ázsián át az egész világon felosztották a piacukat és meghatározták az árakat, kivéve az USA-ban. A kartellben résztvevő vállalatok vezetői úgy nyilatkoztak a kérdésben, hogy nem mertek megkockáztatni egy esetleges amerikai börtönbüntetést, még annak ellenére sem, hogy az USA volt a legnagyobb felvevőpiacuk.

II. Ha a lebukás valószínűsége elenyésző, akkor egy engedékenységi politika sem lehet kellően hatásos, hiszen a cégek és vezetőik nem tartanak attól, hogy lelepleződhetnek. A legjobban Motta és Polo (2003) modellje mutatja ennek a hatását, hiszen ha mind a vizsgálat mind a sikeres vádeljárás valószínűsége alacsony, akkor eredményeik alapján a vállalatok optimális stratégiája a 'kartellezik és nem jelent' lesz, így mindennemű engedékenységi politika hatástalan. A vállalatok jelentési versengése is erősen legyengül, hiszen elenyésző a veszélye egy hatósági eljárásnak. (Hammond, 2004).

Az USA-ban az egyéni felelősségnek hatalmas szerepe van, hiszen az előzőekhez egyéni engedékenységi politika is tartozik. Nemcsak a cégnek, hanem a vállalatot megkerülve az alkalmazottaknak is van lehetőségük az önként jelentésre, hogy a büntetésüket elengedjék. Hammond (2004) hangsúlyozza, hogy az egyéni engedékenységnak nem azért van jelentősége, mert nagyszámú egyéni kérelem érkezett volna be a DoJ-hoz,

hanem mert így a vállalatnak nem csak a versenytársaitól, hanem saját vezetőitől is tartania kell, mely további indikátora lehet a teljes szervezetre kiterjedő önbevallásának. Az egyéni engedékenységet tovább fűszerezi, hogy a vállalat bármely alkalmazottja, vagy tulajdonképpen bárki más bejelentést tehet a hatóságoknál, ha gyanút fog, vagy bizonyítékai vannak a kartellre, így a jelentési elsőbbségért szinte mindenkivel versenyt fut a kartellező.

III. A transzparens és kiszámítható engedékenységi politika kritikus, hiszen ha egy vállalat nem képes pontosan átlátni, hogy mi lesz a sorsa miután jelentett a hatóságoknak, akkor az a jelentéstől mindenképpen elrettentően hat. Az engedékenységi politika lényege éppen az, hogy biztosan amnesztiát ad az információért cserébe, ha viszont ez az amnesztia nem biztosított, akkor azonnal csökken a hatásosság. Hammond (2004) ezért a teljes körű átláthatóságot és követhetőséget javasolja.

A fentieket kiegészítendő meg kell említeni, hogy a kartellügyek során magánperekkel kártérítést lehet/szokás követelni, melyeket általában a vásárlók, fogyasztók indítanak. Ha ilyen esetek fennállhatnak, akkor ezek mindenképpen rontják az engedékenységi politika erejét, hiszen a teljes büntetés egy része továbbra is létezik, a nagysága pedig kiszámíthatatlan (Spagnolo, 2008). Ezen okból kifolyólag az ilyen jellegű felelősségre vonások hatását is csökkenteni szükséges.

A nemzetközi vállalatok, így a kartellek esetében is lényeges szempont lehet a különböző országokban működő engedékenységi politika. Ha egy kartell tagja engedékenyséért folyamodik például az USA-ban, akkor jelentősen megnő a valószínűsége egy Európai kivizsgálásnak is. Ezért számos esetben egyszerre jelentenek az USA-ban és Európában. (Spagnolo 2008) Ha tehát egy vállalat két ország piacán működik egy kartellben, és csak az egyikben van engedékenység, akkor az engedékenységi politika kevésbé hatásos, mintha mindkét országban lenne. Hiszen ha csak az egyikben létezik ilyen, akkor a büntetés egy részének elengedése fog csak megtörténni, a büntetés másik részének a valószínűsége pedig nőni fog.

4. Nemzetközi tapasztalatok

4.1. Engedékenységi politika az USA-ban

A kartellek elleni küzdelemben az engedékenységi politikát először az Egyesült Államokban alkalmazták, miután 1978-ban a Department of Justice (DoJ) bevezette első ilyen jellegű politikáját. Az intézkedés a maiakhoz képest kevésbé nevezhető nagyvonalúnak, a bírságok és büntetések csökkentése kevésbé volt jellemző, és az engedékenység elnyerésének a valószínűsége is alacsony maradt. A programot nem lehetett transzparensnek tekinteni, a kedvezményes elbírálás elnyerése sem volt automatikus, hiszen a DoJ minden esetenél önállóan mérlegelhetett és döntést hozhatott. A kezdeményezés emiatt kevésbé volt sikeresnek tekinthető, a DoJ-hoz átlagosan évi egy beadvány érkezett. (Spratling, 1999)

Az engedékenységi politikáról szóló szabályokat 1993-ban módosították, ez a verzió van jelenleg is hatályban. Az új programban kijavították a korábbi hiányosságokat, kiszámíthatóbbá, átláthatóbbá és nagyvonalúbbá tették azt. Ha valamely vállalat önként jelentést tesz, akkor automatikusan a bírság és minden más büntetés elengedésében részesül, továbbá megnyitották a lehetőségét annak, hogy a vizsgálat megkezdése után is lehessen engedékenységért cserébe riportolni.

A jelenlegi szabályozás tehát a következő:

- A. Szekció: Egy vállalat kegyelemben részesül, ha illegális tevékenységéről önként jelentést tesz a vizsgálat megkezdését megelőzően, és az alábbi hat pont teljesül:
1. A hatóságoknak az illegális tevékenységről nincs más forrásból információja abban az időpontban, amikor a vállalat elhatározza, hogy jelentést tesz.
 2. A riportolással egy időben a vállalat azonnali és hatásos intézkedéseket eszközöl, hogy részvétele megszűnjön.
 3. A vállalat hiánytalanul és őszintén tesz jelentést, valamint a nyomozás alatt teljes körűen és folyamatosan együttműködik a hatóságokkal.

4. A bevallás vállalati cselekedet, nem csak egyedi bejelentések a vállalat vezetőitől, hivatalos személyeitől.
5. A vállalat kárpótolja a sértett feleket, ahol lehet.
6. A vállalat nem kényszerített senkit az illegális tevékenységben való részvételre, illetve sem a vezetője, sem a kitervelője nem volt annak.

B. Szekció: Ha a vizsgálat megkezdése előtt vagy után önként jelentő vállalat nem teljesíti az A szekció mind a hat pontját, , akkor kegyelemben részesül, ha az alábbi hét pontnak eleget tesz:

1. Ha az adott vállalat az első jelentő az illegális tevékenységről;
2. Ha a cég jelentésének időpontjában a hatóságok nem rendelkeznek olyan kielégítő bizonyítékkal, ami (nagy valószínűséggel) sikeres vádeljárást vonna maga után;
3. A riportolással egy időben a vállalat azonnali és hatásos intézkedéseket eszközöl, hogy részvétele megszűnjön;
4. A vállalat hiánytalanul és őszintén tesz jelentést, valamint a nyomozás alatt teljes körűen és folyamatosan együttműködik a hatóságokkal;
5. A bevallás vállalati cselekedet, nem csak egyedi bejelentések a vállalat vezetőitől, hivatalos személyeitől;
6. A vállalat kárpótolja a sértett feleket, ahol lehet;
7. A hatóságok mérlegelik a kegyelem igazságosságát, figyelembe véve az illegális tevékenység természetét, a jelentő vállalat szerepét és a bejelentés időzítését.

A 7. pontnál leginkább a jelentés koraiságát és a vállalat vezetői, kitervelő, beszervező szerepét mérlegelik. A 7. pontnak könnyű eleget tenni, ha a vállalat egy esetleges vizsgálat előtt jelent.

C. Szekció: A vállalat összes igazgatója, hivatalos személye és alkalmazottja kegyelemben részesül, ha a vállalat eleget tesz az A szekciónak, és teljes körűen és őszintén bevallják bűneiket, és folyamatosan támogatják a nyomozást.

Amennyiben egy vállalat nem tesz eleget az A szekciónak, akkor a vállalat igazgatói, hivatalos személyei és alkalmazottai az egyéni engedékenységek alapján részesülhetnek kegyelemben.

(Department of Justice, USA)

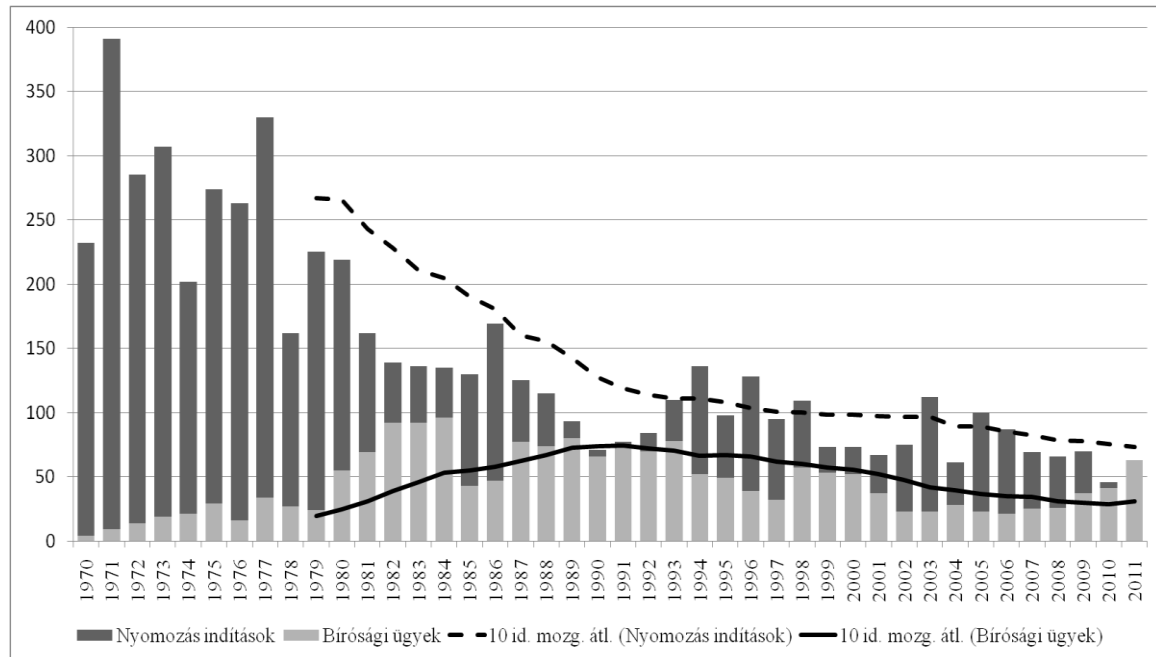
A szabályozás alapján látható tehát, hogy pontosan definiálva vannak azon feltételek, amelyek mellett kegyelemben részesülhet egy vállalat. Az A szekció értelmében egy cég büntetését automatikusan elengedik, ha a vizsgálat megindulását megelőzően elsőként jelentést tesz, míg a B rész értelmében kegyelem adható, ha elsőként riportol, akár a vizsgálat megkezdését követően is. Természetesen, ha a hatóságoknak elegendő információjuk van, akkor már hiába jelent egy vállalat elsőként, nem nyerhetné el büntetésének elengedését.

Az amerikai szabályozás 1994-ben vezette be az egyénekre vonatkozó engedékenységi politikáját. Ha egy vállalat vezetője, hivatalos személye vagy alkalmazottja önként bejelentést tesz, és teljes körűen együttműködik, akkor nem kerül büntetőeljárás alá, ugyanakkor nem jár kegyelem az érintett vállalatnak, annak vezetőinek és alkalmazottainak, ellenük eljárás indul. Ezzel egyértelműen megnőtt a vállalat és alkalmazottai közötti jelentési verseny.

Az 1993-as és 1994-es módosításokkal már a fejezet elején vázolt optimális engedékenységi politikához közeli programot hoztak létre. A változtatásnak meg is lett az eredménye, hiszen a korábbi évi egy kérelem havi kettőre nőtt (Spratling, 1999). Az amerikai engedékenységi politika nyomán a kiszabható bírság nagyságát is emelték, mely tovább növelte annak népszerűségét (OECD, 2002). Spagnolo (2008) cikkében kifejti, hogy a két intézkedés egymást támogatja: ha egy cég engedékenyséért folyamodik, akkor a hatóságoknak több és pontosabb információjuk lesz az adott kartellről, így biztosabban és magasabb bírsággal büntethetik azt. A még magasabb bírságok pedig még tovább emelik az engedékenységi politika 'népszerűségét'.

Ha megvizsgáljuk 1970-2011 között a DoJ kartellekkel kapcsolatosan indított nyomozásainak és bírósági ügyeinek alakulását, akkor láthatjuk, hogy az indított nyomozások egyre csökkennek, miközben a bírósági ügyek 1993 körül tetőznek, ahonnan aztán csökkenni kezdenek (2. ábra). Látható, hogy a '70-es években sok vizsgálat kevés sikerrel folyt le, majd a '80-as évektől egyre hatékonyabb lett az amerikai tröszt-ellenes részleg. A következő fordulat az 1993-as engedékenységi politika bevezetése volt. A 2. ábra alapján kijelenthető, hogy 1993 után átlagosan kevesebb kartell-ügy került a bíróságok elé, mint előtte, hiszen a tízéves mozgóátlag az 1993-as tetőzését követően csökkenni kezdett. Összességében tehát mind az indított nyomozások, mind a bírósági

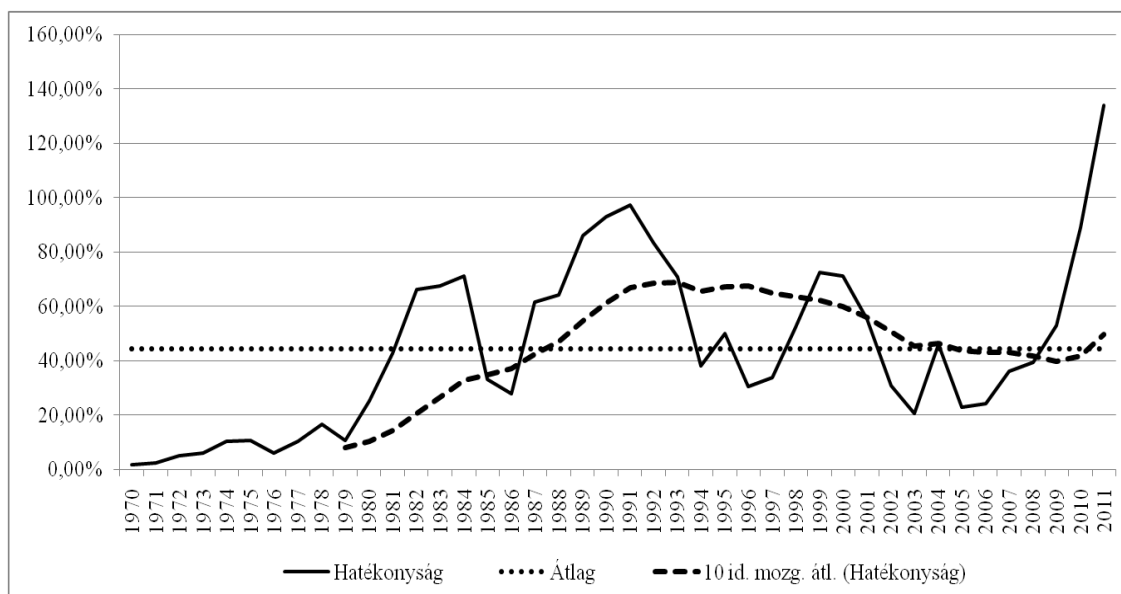
ügyek száma kevesebb lett 1993-at követően. Ha feltételezzük, hogy a gazdaság monitorozására fordított erőforrások változatlanok (és ez inkább alulbecslés, hiszen az elmúlt évtizedekben jelentősen fejlődött a monitorozás technikája is), akkor adott monitorozási erőfeszítésre egyre kevesebb indított nyomozás, s ebből egyre kevesebb bírósági ügy esik.

2. ábra: Kartell nyomozások és bírósági ügyek száma 1970-2011 között.³
(Workload Statistics, Department of Justice)

Érdekes megvizsgálni, hogy 1993 után hogyan változott a hatóság hatékonysági rátája (3. ábra). A megkezdett nyomozásokra 1993 után egyre kevesebb bírósági ügy jut, tehát ha figyelembe vennénk az engedékenységi politika torzító hatását, akkor valószínűleg azt kapnánk, hogy egy indított nyomozásból a korábbinál jóval alacsonyabb valószínűséggel lett bírósági ügy. Ez a csökkenő „sikeresség” egyrészt kedvezőtlen lenne, hiszen megállapíthatnánk, hogy csökken a hatóságok ereje a kartellek feltárását illetően, azonban másrészt véleményem szerint ez inkább annak a jele, hogy kevesebb a kartell a gazdaságban. Egyre kevesebb iparág lesz gyanús, továbbá ha egy adott iparág mégis annak bizonyulna a monitoring alatt, és kivizsgálnánk, akkor egyre kisebb valószínűséggel kerülne ténylegesen bíróság elé az ügy. Így ha véletlenszerűen kiválasztunk egy iparágat, akkor egyre alacsonyabb a valószínűsége annak, hogy ott kartellezés folyik.

³ Az ábrán az egyes értékek nem „egymáson”, hanem „egymás előtt” találhatóak. Tehát a fekete nyomozás-indítások száma van a szürke bírósági ügyek száma mögött, így lényegében ez olyan mintha a nyomozás-indítások száma a fekete és a szürke részek nagyságával lenne egyenlő.

3. ábra: Az amerikai hatóságok kartell-ügyeinek hatékonysága: Bírósági ügyek osztva a megkezdett nyomozások számával. (Workload Statistics, Department of Justice)

Ha az elmélet alapján szemléljük az adatainkat, akkor levonhatjuk azt a következtetést, hogy a kartelleket elrettenti a jelenlegi amerikai engedékenységi politika, hiszen a jelenlegi technikákkal egyre kisebb arányban lehet kartelleket találni. Az elrettentő erő további bizonyítéka, hogy az engedékenységi kérelmek nagyjából fele a vizsgálat megindulása előtt érkeznek be (Hammond, 2010). Az elrettentésben nagy szerepe van az egyéni felelősségnek és a börtönbüntetésnek, hiszen ahogy fentebb is említettük már, egyes kartellek csak az USA piacain nem hangolják össze tevékenységüket éppen a börtönbüntetésről való félelem miatt. A másik jelentős pont, hogy csak az első jelentő kaphat kegyelmet, az utána érkezők nem, ami tovább erősíti a belső bizalmatlanságot.

Az amerikai jogrendszerben egy kartell ellen civil eljárást is lehet indítani, azaz a vállalat ki van téve a privát kártérítéseknek, melyek a „treble-damages”, azaz a ’kár háromszorosa követelhető’ elven nyugszanak. A jelentő vállalat számára lényegében ez bírságnak számít, így ennek csökkentése is kívánatos. 2004-ben a háromszoros követelést egyszeresre csökkentették az önként jelentő vállalatokkal szemben. Ha megvizsgáljuk a hatását, akkor láthatjuk, hogy valamelyest nagyobb volt a bírósági ügyek száma 2004-ben, és a hatékonysági mutató is megugrott ebben az évben.

4.2. Engedékenységi politika az EU-ban

Az Európai Unió 1996-ban az amerikai szabályozás sikerességén felbuzdulva az első között vezette be saját engedékenységi politikáját. Az első EU-s hasonlóan az első amerikai programhoz nem érte el a célját, kevesen folyamodtak engedékenységért. A szabályozás kevésbé volt transzparens, ezért nem volt eléggé kiszámítható. A büntetés elleni mentesség nem automatikusan járt, az Európai Bizottság döntésétől függött annak mértéke, továbbá a vizsgálat megkezdése után a maximális bírság elengedése csupán 75%-os volt (Bloom, 2006). Az engedékenységi politika előtt a kiszabható bírságok nagysága is alacsony szinten mozgott, ami nem jelentett túl nagy ösztönzést a kérelem benyújtására (Spagnolo, 2008). Így 2002-ben módosították az engedékenységi politika szabályozását, mellyel kijavították a fenti kritikákat. Transzparenssebbé vált a szabályozás, mert pontosításra került, hogy ki, mikor, mekkora engedményben részesülhet, ami bizonyos esetekben szinte automatikussá vált. A változtatás értelmében ezentúl lehetett a vizsgálat megkezdése után is riportolni a hatóságoknak, ennek feltételei pontosan le lettek fektetve, és nem csak az első jelentő vállalat kaphatott bírságcsökkentést. A 2002-es átdolgozásban már nem zárták ki teljesen körűen a kartellek vezetőit sem, az egyetlen feltétel velük szemben, hogy nem kényszeríthettek másokat a részvételre. A változtatásnak meglelt a gyümölcse, hiszen a 2002 utáni négy évben a megelőző éveknél körülbelül kétszer több engedékenységi kérelem érkezett az Európai Bizottsághoz. (Bloom, 2006)

2006-ban további fejlesztéseket hajtott végre az Európai Bizottság az engedékenységi politikáján, amely tovább erősítette a transzparenciát és a kiszámíthatóságot. Pontosították, hogy milyen minőségű információért mekkora engedékenység jár. Rugalmasabbá vált a rendszer, nem kell a teljes bizonyításra alkalmas anyagot átnyújtani a Bizottságnak, elegendő, ha később kerül kiegészítésre. A 2006-os változtatás továbbá valamennyire kezeli a civil kártérítési igényeket is.

A jelenlegi szabályozás tehát a következő:

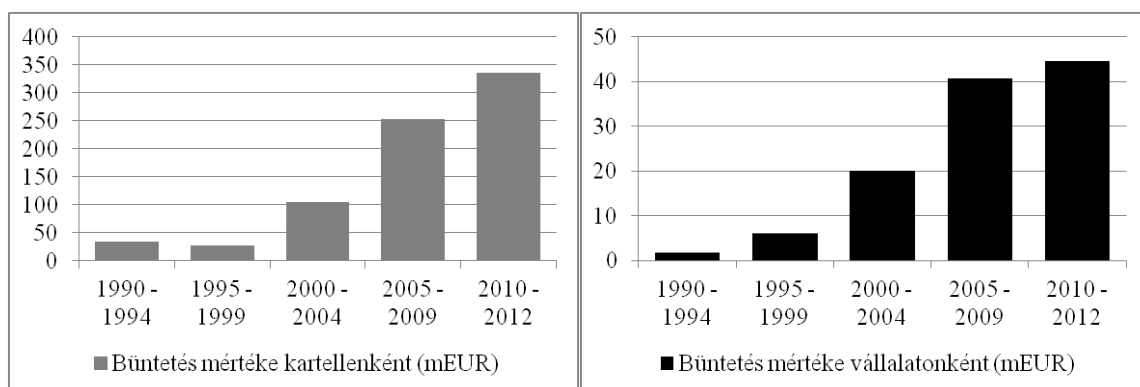
- Ha egy vállalat elsőként a bizottsági vizsgálat megkezdése előtt jelenti illegális tevékenységét, a bírság teljes elengedésében részesülhet.
- A benyújtott bizonyítékoknak elegendőnek kell lenniük ahhoz, hogy a Bizottság célzott nyomozásba kezdhesen.

- Az első jelentő vállalat a vizsgálat megindulását követően is teljes bírságelengedésben részesülhet, ha elegendő bizonyítékot szolgáltat ahhoz, hogy a Bizottság megállapíthassa a jogsértést.
- A büntetés részleges elengedését nyerheti el az a vállalat, aki nem elsőként jelent, de teljes körűen együttműködik a hatóságokkal.
- A későbbi jelentő vállalatok bírságcsökkentésének feltétele, hogy lényeges („significant value-added”) információt szolgáltatassanak, mely segíti, és előmozdítja a hatóságok munkáját.
- A második jelentő vállalat 30-50%-os, a harmadik 20-30%-os, a többi maximum 20%-os bírságcsökkentést kaphat.
- A jelentő vállalatnak meg kell szüntetnie az illegális tevékenységet.
- A bírság teljes elengedéséhez a jelentő vállalat nem kényszeríthetett más tagokat a kartellezésben való részvételre.

(Európai Bizottság, Versenypolitikai Főigazgatóság)

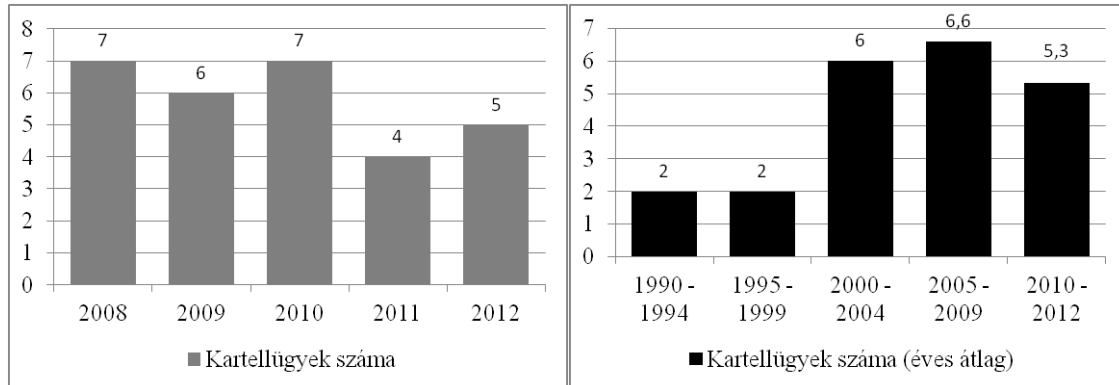
Az európai szabályozás nagyvonalakban már 2002-ben megfelelt az optimális engedékenységi politika feltételeinek. A 2006-os módosításban tovább növelték a transzparenciát, valamint a civil kártérítéseket is kezelték. Alapvetően látható, hogy az EU szabályozása egy folyamatos fejlődésen ment keresztül, amelyhez következetes bizottsági munka is társult. Az évek során a bírság mértékét növelték, a monitorozást pedig fejlesztették. Az európai adatoktól így nem várhatunk éles határokat, hiszen a bevezetésétől kezdve minden évben egyre vonzóbbá vált az engedékenység.

Az Európai Bizottság egyetlen elrettentő ereje a bírság mértéke, melyet az elmúlt két évtizedben folyamatosan emelt. 1990-2012 között az egy vállalatra és az egy kartellre eső bírság nagysága is jelentősen emelkedett (4. ábra):

4. ábra: A büntetések mértéke különböző periódusokban kartellenként és vállalatonként.
(Európai Bizottság Versenypolitikai Főigazgatóság, Kartell Statisztika)

Előzetes hipotézisünk alapján, melyet az amerikai adatokon is megvizsgáltunk már, hosszabb távon az európai kartellügyeknek is alacsonyabb szinten kell stabilizálódnia. Sajnos az európai adatsor hosszúsága meg sem közelíti az amerikai adatokét, és megnehezíti az összehasonlítást, hogy 1996 előtt gyenge volt a kartellekkel szembeni fellépés, azonban nagyvonalakban levonható az a következtetés, hogy a 2002-2006-os időszak alatt több kartell felfedésére került sor, mint előtte, majd a 2010-2012-es időszakban már valamivel kevesebbre. (5. ábra)

**5. ábra: Az Európai Bizottság kartell-ügyei számának az alakulása.
(Európai Bizottság Versenypolitikai Főigazgatóság, Kartell Statisztika)**

Összességében levonhatjuk a következtetést, hogy az európai engedékenységi politika is elérte, hiszen egyre alacsonyabb a kartellügyek száma.

4.3. Az EU és az USA engedékenységi politikájának különbségei

A két engedékenységi politika valamelyest eltér egymástól, de alapvető alkotóelemeik azonosak. Mindkettőnek célja az elrettentés és a belső ellentétek erősítése, melyet az első jelentőnek járó engedékenységgel, magas bírsággal és a lebukás magas valószínűségével érnek el. Spagnolo (2008) négy alapvető különbséget fogalmaz meg:

1. A kartell vezetőinek, kitervelőinek kezelése;
2. A később jelentő vállalatok kezelése;
3. Automatikusság;
4. Egyéni felelősség.

1. Az európai szabályozás megengedőbb a kartellek vezetőivel szemben, hiszen ha azok nem kényszerítettek senkit a részvételre, akkor részesülhetnek engedékenységekben. Az amerikai szabályozás ezzel szemben kizárja a kartellek vezetőit az engedékenységi programból.

A vezetők kizárásának két hatása lehet: Egyrészt egy jelentő vállalat soha nem lehet biztos abban, hogy végül vezető vállalatnak titulálják-e, ezért valamelyest csökken a jelentési hajlandóság. Másrészt, ha a kartell vezetője nem kérhet kegyelmet, akkor nő a politika megelőző ereje, hiszen a kartell vezetője folyamatosan ki van téve a kartelltagok 'menekülésének'. (Spagnolo, 2008)

2. Az európai szabályozás pontosan meghatározza, hogy hányadik jelentő vállalat mekkora engedményben részesülhet, és azt is definiálja, hogy milyen minőségű információt kell szolgáltatnia érte. Az amerikai ezzel szemben kizárja a később jelentő vállalatokat, sőt 1989-től gyakorlatilag megszűntek a DoJ formális eszközei, hogy a többi jelentő vállalatot bírságcsökkentésben részesítse. Az amerikai bíróságoknak ugyanakkor mindig adott a joga ahhoz, hogy saját mérlegelés alapján szabja ki a bírságot, így ebben bízhatnak az együttműködő vállalatok is. (Spagnolo, 2008)

3. Az amerikai rendszerben automatikusan jár a teljes kegyelem, míg az európaiban elő van írva, hogy mikor, milyen minőségű információért cserébe jár. Spagnolo (2008) azonban rávilágít, hogy a két rendszerben az engedmény feltétele csupán különbözőképpen lett megvalósítva. Az európaiban implicit módon, az amerikaiban pedig expliciten határozták meg, hiszen itt is megvan a lehetőség arra, hogy a stratégiaileg jelentő vállalatnak megtagadják a kérelmét.

4. Leginkább ebben a pontban tér el a két rendszer, hiszen az Egyesült Államokban a vállalat hivatalos személyei is felelősséggel tartoznak, és akár börtönbüntetésre is ítéltetők. Természetesen az európai programba ez kivitelezhetetlen, az Európai Bizottságnak nincsenek ilyen jellegű jogkörei, így ezt nem tudja bevezetni és végrehajtani. Az amerikai engedékenységi politika ereje ezzel erősebb, hiszen a személyes érintettség, ahogy korábban kifejtettük már, rendkívül ösztönző lehet.

A Spagnolo (2008) által felsorolt négy különbségen felül véleményem szerint a magánjogi úton követelhető kártérítések kérdésében is jelentős eltérés mutatkozik,

ugyanis alapvetően ezen követelések sem a Bizottság, sem a közösségi bíróságok hatáskörébe nem tartoznak. Az európai engedékenységi politikánál ugyanakkor azért nem hangsúlyos ez a kérdés, mert alapvetően az európai joggyakorlatban nem kifejezetten elterjedt a kártérítések követelése, a magánjogi érdekérvényesítés pedig kezdetleges. (Bán, 2010)

A két szabályozó hatóság engedékenységi politikája közötti különbséget véleményem szerint a leginkább úgy lehetne megragadni, hogy az amerikai elrettentőbb, és jobban megosztja a kartellben lévő vállalatokat és személyeket. Az amerikai 'az első jelentő mindent vissz' filozófiája sokkal keményebb, mivel a későn valló vállalatok nagyon kiszámíthatatlan talajra tévednek, és csak a bíróságok jóindulatától függenek. A börtönbüntetés folyamatosan, Damoklész kardjaként leng a vállalatvezetők feje fölött, továbbá a kartellt kitervelő vállalatoknak a kartell megszervezésével vállalniuk kell, hogy később nem tudnak engedékenységet folyamosodni. Európában a börtönbüntetés természetesen már tagállami szinten megvalósítható, és van is rá példa (Nagy-Britannia, Írország, stb.), ezért az egyes tagállamoknak érdemes lenne összehangoltan ilyen jellegű büntetéseket bevezetniük.

Mivel az európai szabályozásban nem találhatóak meg ezek a szigorúbb jellemzők, európai szinten akár a 'jelent és tovább kartellezik' stratégia is életképes lehet, ha a notórius elkövetők büntetése sem elég magas még.

4.4.

5. Engedékenységi politika Magyarországon

Magyarországon a kartellekkel szembeni engedékenységi politika először 2003-ban jelent meg, amikor a Gazdasági Versenyhivatal elnöki közleményben intézményesítette az alkalmazását. A 2003-as szabályozást hamarosan, már 2006-ban egy újabb közleményben módosították. Sem a 2003-as, sem a 2006-os módosítás nem volt azonban elég hatásos, mivel több ponton is sérültek az optimális engedékenységi politika feltételei. Először is, az elnöki közleményben megfogalmazott szabályokat nem lehet jogilag kikényszeríteni, így bíróság előtt sem lehet érvényesíteni. Ez jelentősen visszavetette a program kiszámíthatóságát, így erősen csökkent a jelentési hajlandóság. Másodszor, sem a büntetőjogi, sem a magánjogi kártérítési követelések kérdése nem volt szabályozva, így a bírság elengedése csak a végső büntetés egy részét jelentette. (Bán, 2010)

A szabályozás első igazi fordulatának számít, amikor 2009-ben törvényi szintre emelték az engedékenységi politikát, így ekkortól kezdve kikényszeríthetővé vált, és ez már korlátozta a magánjogi követelések lehetőségét is. A változtatás tartalmi módosításokkal is járt, melyek figyelembe vették az akkor már nagyobb múltra visszatekintő európai gyakorlatot. (Bán, 2010)

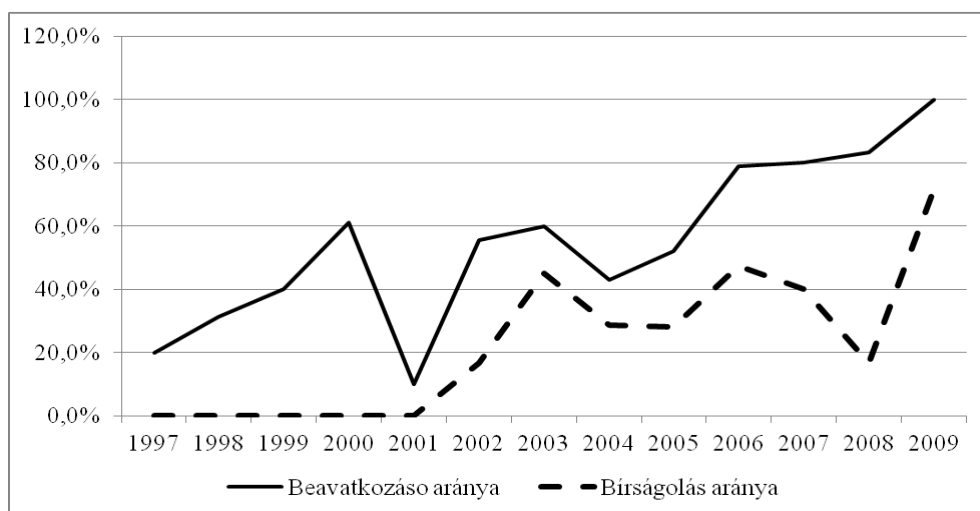
Az új engedékenységi politika tehát a következő:

- Az elsőként jelentő vállalat a bírság teljes elengedését kaphatja, ha a GVH még nem tudott a kartellről, és az információ birtokában vizsgálatot tud indítani.
- Amikor a GVH megindította a vizsgálatot, akkor az elsőként jelentő vállalat teljes kegyelemben részesülhet, ha a jogsértés megállapítása szempontjából döntő bizonyítékokkal szolgál.
- A nem elsőként jelentő vállalatok bírságcsökkentésben részesülhetnek, ha egyértelműen többletértékű információval tudnak szolgálni: a második 30-50%-os, a harmadik 20-30%-os, a többi maximum 20%-os bírságcsökkentést kaphat.
- A vállalatnak a jelentéssel egy időben fel kell hagynia illegális tevékenységével.
- Folyamatosan és teljes körűen együtt kell működnie a hatóságokkal az eljárás alatt.

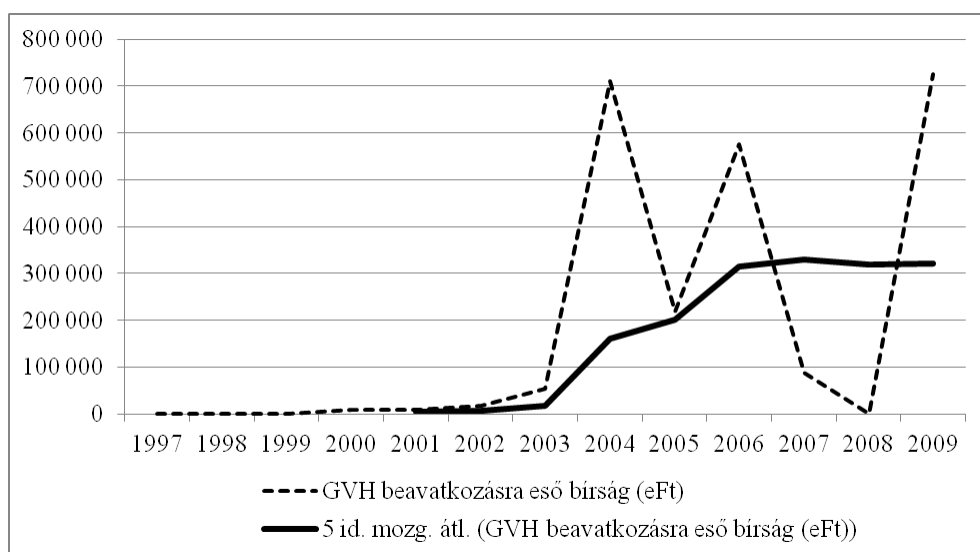
- Nem részesülhet engedékenységekben az a vállalkozás, amely másokat kényszerített a kartellben való részvételre. (Gazdasági Versenyhivatal)

A magyar szabályozás tehát lényegében az EU-s átvétele: csak az első vállalat kap teljes büntetés-elengedést, erre a vizsgálat megkezdése után is van lehetőség. Mindenekelőtt a szabályozás a törvényre emelkedésével kiszámíthatóvá vált.

Az 1997-2009-es időszakban az egy beavatkozásra eső átlagos bírságok nagysága (7. ábra) és a vizsgálatok sikeressége (6. ábra) is emelkedett, mellyel valószínűleg teljesült a kartellek elrettentésének követelménye.

6. ábra: Beavatkozás és bírságolás az összes indított vizsgálat arányában.
(Gazdasági Versenyhivatal, Statisztika)

7. ábra: Egy beavatkozásra eső átlagos bírság (eFt) és 5 éves mozgóátlaga.
(Gazdasági Versenyhivatal, Statisztika)

A magánjogi kártérítések kapcsán alapvetően nem változott a bejelentő vállalat felelőssége, azonban két könnyítést eszközöltek: Egyrészt fel kell függeszteni a kártérítési pereket a jogerős ítéletig, másrészt a kártérítést addig nem kell megfizetnie a jelentő cégnek, amíg társaitól behajtható. (Bán, 2010) Így jelentős védelemmel látták el a riportolót, hiszen csak a versenyjogi per után lehet ellene kártérítési pert lefolytatni, és kedvezőtlen eredmény esetén is elsősorban a társainak kell a felelősséget vállalni.

A magyar engedékenységi politika ez utóbbi módosításokkal szinte tökéletessé vált, azonban egy óriási hiányossága megmaradt: nincs szabályozva a büntetőjogi felelősségre vonás kérdése. Jelenleg a Büntető Törvénykönyv 296/B. § alapján aki közbeszerzési eljárásra vagy koncesszióköteles tevékenységre kiírt pályázatnál kartellezik, bűncselekményt követ el, és öt évig terjedő szabadságvesztésre ítélt. A 296/B. § (4) bekezdés értelmében a büntetés alól az kaphat felmentést, aki a hatóságok értesülése előtt bejelentést tesz. Közbeszerzési kartellezés esetén így kizárólag az a bejelentő kaphat felmentést, aki elsőként vallja be bűneit, mindenki más pedig felelősséggel tartozik. Ha tehát egy vállalat tisztségviselője bejelentést tesz, akkor ennek ellenére a többi vezető és alkalmazott elítélhető, nincs összvállalati engedékenység. (Bán, 2010)

Hammond (2004) tanulmányából tudjuk, hogy az egyéni engedékenységnek azért van nagy jelentősége, mert ezzel ösztönözni lehet az összvállalati bejelentést. Alapvetően lenne helye az egyéni engedékenységnek a programban, hiszen az amerikai szabályozás is alkalmazza, azonban a jelenlegi magyar jogban összvállalatot érintő büntetőjogi felmentés nem létezik, így az egyéni engedékenység is hatástalan maradhat. A szabályozás megváltoztatása mindenképpen üdvözítő lenne, ki kellene terjeszteni a teljes vállalatot érintő kegyelemre, mely annak minden alkalmazottjára és hivatalos személyére is vonatkozik. A kartellezés büntetőjogi vonatkozását másrészt érdemes lenne kiterjeszteni minden olyan versenykorlátozásra, amivel az engedékenységi politika ereje növelhető.

Összességében a magyar szabályozás a kedvező irányba halad, de sajnálatos módon a program fiatalsága miatt jelenleg kevésbé mérhető a sikeressége.

6. Összefoglalás

Itt az ideje, hogy megválaszoljuk a dolgozat elején feltett kérdést, miszerint hatásos-e a kartellekkel szemben az engedékenységi politika. A legnagyobb valószínűség szerint igen. Ennél többet azonban nem tudunk megállapítani, mivel a kartellek számosságát továbbra sem vagyunk képesek megfigyelni. Elképzelhető, hogy az engedékenységi politika mellett valójában nem azért van kevesebb kartellügy, mert kevesebb kartell létezik vagy jön létre, hanem azért, mert a kartellek olyan technikákat dolgoztak ki, melyekkel kevésbé felderíthetőek. Spagnolo (2008) így fogalmazta meg az engedékenységi politika egyik legnagyobb hátrányát: Az engedékenységi politika amellet, hogy elrettent bizonyos vállalatokat a kartellezéstől, a 'hard-core kartelleknek' kiváló eszköz lehet a belső rendjük fenntartására. A felek folyamatosan sakkban tudják tartani a partnereiket, hiszen bármikor bármelyikük bejelentést tehet a hatóságoknál, így a belső szabályok betarthatósága javul.

Az engedékenységi politika sikerességének valószínűsége azonban véleményem szerint magasabb, mint sikertelenségének az esélye, hiszen mindkét nagy szabályozó hatóságnál az elmélettel összhangban alakultak az események, azaz a bevezetést követően több volt a kartellügy, ami később egy alacsonyabb szinten stabilizálódott. Lehetséges, hogy néhány, egyébként is erős kartell még erősebb lett az engedékenységi politikának köszönhetően, de nem gondolom, hogy számuk is növekedett volna. A megmaradtak viszont tényleg átlagosan nagyobb hatalommal és befolyással rendelkeznek, így azok eltüntetése újabb komoly kihívás elé állítja a hatóságokat.

Az engedékenységi politika sikerességét még számos tényező befolyásolja, és mindig tekintettel kell lennie az optimális engedékenységi politika által támasztott követelményekre. A nemzetközi tapasztalatokból kitűnik, hogy ha bármely összetevője kimarad, vagy elnagyolt, akkor nagyban csökken a hatásossága, ezért a magyar szabályozásban a büntetőjogi felelősségre vonás kérdését kezelni szükséges. Ennek elmaradásáig a közbeszerzéseknél működő kartellek (mint például a 2002-es autópálya-kartell) nem lesznek hajlandóak élni az engedékenységgel. A vállalatok vezetői folyamatosan ösztönözve lesznek arra, hogy egymást és alkalmazottaikat is korlátozzák, hiszen együttesen soha nem kaphatnak felmentést a felelősség alól. Így válhat Spagnolo

(2008) elmélete valósággá, s akár a kartellek erejét (és akár számát) is növelheti az engedékenységi politika.

Az engedékenységi politika hatására a hatóságok belső információkhoz jutnak, nyomon követhetik a kartell-felbomlásokat, és a tudományos élet is rengeteg információval gazdagodik. A téma továbbgondolásábanezért számomra talán a válságok hatásának vizsgálata lenne a legérdekesebb. A válságok során számos olyan tényező megváltozik, amely a kartellek fennállásának kritériumát nagyban befolyásolja. Ilyen változó tényezők lehetnek az elérhető profitok, a csődbe kerülő kartelltagok és a megváltozott kockázatoknak vagy eladósodottságnak megfelelően módosuló saját tőke utáni elvárt hozam. Az amerikai és az európai engedékenységi politika is hatályban volt már az 1998-as ázsiai válság, a 2000-es évek internet lufija és a 2008-as subprime válság alatt, így az ilyen jellegű vizsgálatokhoz megfelelő adathalmaz állna rendelkezésre.

Irodalomjegyzék

- [1] Bán, Chrysta (2010): Az engedékenységi politika és a magánjogi igények kapcsolata. Bán, S. Szabó & Partners Ügyvédi Iroda. [Publikálatlan tanulmány]
URL: (Utolsó letöltés: 2013.05.04.)
http://www.bansszabo.hu/pubs/az_engedekenysegi_politika_es_a_maganjogi_i_genyek_kapcsolata.pdf
- [2] Becker, Gary S. (1968): Crime and Punishment: An Economic Approach. Journal of Political Economy, Vol. 76. No. 2. (Mar. /Apr.) pp. 169-217.
- [3] Bloom, Margaret (2006): Despite Its Great Success, the EC Leniency Program Faces Great Challenges. EU Competition Law and Policy Workshop/Proceedings, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute.
- [4] Európai Bizottság Versenypolitikai Főigazgatóság [Elektronikus forrás]. URL:
http://ec.europa.eu/competition/cartels/legislation/leniency_legislation.html
<http://ec.europa.eu/competition/cartels/leniency/leniency.html>
(Utolsó letöltések: 2013.05.04.)
- [5] Gazdasági Versenyhivatal engedékenységi politika tájékoztató anyaga [Elektronikus anyag], URL: (Utolsó letöltés: 2013.05.04.)
<http://www.gvh.hu/domain2/files/modules/module25/5882BE4380194AF3.pdf>
- [6] Gazdasági Versenyhivatal, Statisztika [Elektronikus anyag], URL: (Utolsó letöltés: 2013.05.04.) http://www.gvh.hu/gvh/alpha?do=2&st=1&pg=49&m5_doc=2181&m81_act=17
- [7] Hammond, Scott D. (2004): Cornerstones of an Effective Leniency Program. US Department of Justice, ICN Workshop on Leniency Programs.
- [8] Hammond, Scott D. (2010): The Evolution of Criminal Antitrust Enforcement Over the Last Two Decades. ABA Criminal Justice Section and the ABA Center for Continuing Legal Education, Miami, Florida.

- [9] Harrington, Joseph E. Jr. (2010): Leniency Programs: Past Experiences and Futures Challenges. In: Avances en Políticas y Legislación Pro Competencia, 2010 December, Santiago. URL: (Utolsó letöltés: 2013.04.27.)
http://www.econ2.jhu.edu/People/Harrington/Harrington_AAL%20slides.pdf
- [10] Innes, Robert (1999): Self-Policing and Optimal Law Enforcement When Violator Remediation Is Valuable. *Journal of Political Economy*, Vol. 107. No. 6. pp. 1305-1325.
- [11] Kaplow, Louis and Shavell, Steven (1994): Optimal Law Enforcement with Self-Reporting of Behavior. *Journal of Political Economy*, Vol. 102. No. 3. pp. 583-606.
- [12] Kartell Statisztika, Európai Bizottság Versenypolitikai Főigazgatóság.
[Elektronikus forrás]
URL: <http://ec.europa.eu/competition/cartels/statistics/statistics.pdf>
(Utolsó letöltés: 2013.05.04.)
- [13] Motta, Massimo (2007): Versenypolitika. Elmélet és gyakorlat. Gazdasági Versenyhivatal Versenykultúra Központ, Budapest.
- [14] Motta, Massimo and Polo, Michele (2003): Leniency programs and cartel prosecution. *International Journal of Industrial Organization*, Vol. 20. No. 3. pp. 347-379.
- [15] OECD (2002): Fighting Hard Core Cartels: Harm, Effective Sanctions and Leniency Programmes. OECD Report.
- [16] Polo, Michele (1995): Internal Cogesion and Competition among Criminal Organisations. In: Fiorentini, Gianluca and Peltzman, Sam (eds.): *The Economics of Organised Crime*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 87-109.
- [17] Spagnolo Giancarlo (2008): Leniency and Whistleblowers in Antitrust. In: Paolo Buccirossi (ed.): *Handbook of Antitrust Economics*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- [18] Spagnolo, Giancarlo (2000): Optimal Leniency Programs. F.E.E.M. Nota di Lavoro No. 42.2000, Fondazione Eni Enrico Mattei, Milano

- [19] Spagnolo, Giancarlo (2004): Divide et Impera, Optimal Leniency Programs. Centre for Economic Policy Research, CEPR Discussion Papers, No. 4840
- [20] Spratling, Gary R. (1999): Making Companies an Offer They Shouldn't Refuse. The Bar Association of the District of Columbia's 35th Annual Symposium on Associations and Antitrust, February 16. Washington D.C.
- [21] Unites States, Department of Justice, Antitrust Division: Corporate Leniency Policy [Elektronikus forrás].
URL: <http://www.justice.gov/atr/public/guidelines/0091.htm> (utolsó letöltés: 2013.05.05.)
- [22] Workload Statistics, USA Department of Justice [Elektronikus forrás]. URL:
<http://www.justice.gov/atr/public/workload-statistics.html>
<http://www.justice.gov/atr/public/281484.pdf>
<http://www.justice.gov/atr/public/246419.pdf>
<http://www.justice.gov/atr/public/215423.htm>
<http://www.justice.gov/atr/public/215792.htm>
(utolsó letöltések: 2013.05.04)